

CRNOGORSKI VAJAR I EMIGRANT JANKO BRAJOVIĆ

Nenad Stevović

The intention of the author of this paper was to save from oblivion a patriot who had not given up the fight for freedom and independence for Montenegro and thus condemned himself to lifetime emigration. This man was Janko Brajović (1889-1948) a sculptor from the Brajović Gostilje, on whose work disseminated across the world the Montenegrin art critic is yet to give its merit based word. The author of this paper thoroughly studied his life and art biography and focused particularly on his obscure death in a hotel in Vancouver.

Ovaj tekst ima za cilj da doprinese skidanju prašine zaborava sa imena patriota koji su, ne odustajući od borbe za slobodu i nezavisnost Crne Gore, sami sebe osudili na doživotnu emigraciju. Ti slikoviti, romaneskni likovi su bili čuvari nade u vaskrsnuće Crne Gore. Nastavili su da je gaje i kada su postali svjesni da je povratak crnogorske nezavisnosti u tadašnjem trenutku bila nemoguća misija. Svjesni su bili i svoje uloge, znajući da je najgore stanje jednog naroda da izgubi vjeru u borbu da sjutra može i mora biti bolje. Vraćanje tih ličnosti u kolektivno šćećanje crnogorskog naroda i reafirmacija njihovog patriotskog djelovanja nije samo moralna obaveza današnje

generacije Crnogoraca, već i jedan od preduslova da nam se u budućnosti ne ponove.

Glavni junak ovog rukopisa je Janko Brajović, crnogorski emigrant, patriota i vajar svjetske reputacije. Za širu, kulturnu i stručnu javnost, njegov životopis nije dovoljno poznat. Istraživanje koje prezentuje ovaj rad, ima za cilj da dà doprinos osvjetljavanju lika i djela istaknute ličnosti iz crnogorske umjetničke, emigrantske i patriotske zajednice. Pored ekskluzivnih podataka iz vajarevog burnog života, ovaj istraživački rad dokumentovano daje odgovore na niz pitanja koja su mučila dosadašnje publiciste koji su pisali o ovoj ličnosti, prije svega: kad, đe i kako je umro Janko Brajović i đe je sahranjen.

Rad je napisan na osnovu dugogodišnjeg istraživanja, uz korišćenje privatnih izvora, dostupne arhivske građe, relevantne literature i pretragom svjetske štampe; koncipiran je tako da se može nadograđivati novim saznanjima o ličnosti koja zaslužuje, u najmanju ruku, da ne bude zaboravljena.

Janko Brajović

Crnogorski vajar, emigrant i patriota Janko Brajović rođen je 12. marta 1889. godine u selu Gostilje Brajovića u Bjelopavlićima od oca Nikole, zvanog Niša (1841) i majke Anđe, đvojačko Ćetković (1849). Imao je braću Spasoja (1870), Savića (1875), Miletu (1881) i Milutina, i sestru Milenu (1879), kasnije udatu Jovičević.¹

Nekoliko godina nakon Jankovog rođenja porodica Brajović se preselila na Rijeku Crnojevića, nadomak Cetinja. Kuća Brajovića je bila u neposredoj blizini zimovnika kralja Nikole,

¹ Podatke o članovima porodice Brajović sa godinama rođenja pronalazimo u ovjerenoj izjavi datoj na Cetinju 23. 06. 1948. godine od strane Vučeković Radovana i Hot Šuke.

Janko Brajović
1889–1948

zvanog Ljeskovac, koji je sagrađen 1886. godine. Petrovići su rado i često boravili na Rijeci Crnojevića, poznatoj bo blagom klimi, slikovitom ambijentu i opuštajućoj atmosferi. Početkom 20-og vijeka ona je bila najprometnija crnogorska luka i sa Virpazarom vodeći trgovinski centar u Staroj Crnoj Gori. Đeca Brajovića i Petrovića su puno vremena provodila zajedno u „Crnogorskoj Nici“ kako su ovo mjesto nazivali inostrani posetioći. Romantični gradić u kojem je otvorena i prva apoteka kao i prva radionica oružja u Crnoj Gori i đe se u fabrici „Marica“ proizvodio sedef – biser od riblje krljušti. Posebna atmosfera je bila subotom kad je pazarni dan i kad se na Rijeci okupljalo i do 800 ljudi, što je u to vrijeme bio izuzetan broj. Na

pazaru se prodavala roba iz cijele Crne Gore, ali su trgovci iz Italije posebno dolazili i kupovali suvu ukljevu, koja je zbog svoje unikatnosti i specifičnog ukusa bila veoma tražena na trpezama u njihovoj državi.

Nekoliko mjeseci prije Jankovog rođenja, u komšiluku u zimovniku Petrovića rodio se i Aleksandar Karađorđević, unuk Knjaza Nikole i sin njegove najstarije kćeri Zorke. Vršnjaci su, kao đeca, dosta vremena provodili zajedno na Rijeci i na Cetinju. Janko Brajović je nakon Prvog svjetskog rata, zbog politike Karađorđevića prema Crnoj Gori i kralju Nikoli, proveo jedno vrijeme u zatvoru a zatim pobjegao iz Crne Gore u koju se više nikada nije vratio. Janko je kao četvorogodišnjak ostao bez oca koji umire 1893. godine. Sav teret roditeljskog staranja i brige za porodicu preuzima majka Anđa, koja je kroz burna vremena prvih decenija 20 vijeka, na put izvela i školovala svu svoju decu. Spasuje, koji je jedno vrijeme bio upravnik na dvoru, i Mileta, koji se bavio agronomijom, često su putovali u Italiju odakle su brodom dovozili sadnice za stvaranje parkova i plansko ozeljenjavanje Cetinja i Nikšića. Savić je kao poliglota koji je govorio 7 jezika, neko vrijeme bio prevodilac na dvoru, dok je jedan period proveo i u Americi, đe je između ostalih naučio tečno govoriti i jedan indijanski jezik. Najmlađi Milutin je kao gimnazijalac za vrijeme Prvog svjetskog rata zarobljen i interniran u logoru Boldagason u Mađarskoj, đe je ubijen zajedno sa bratom od strica Ilijom.

Sklonost prema vajarstvu, Janko je pokazivao od malih nogu. Kad god bi njegova majka ispekla hljeb ispod sača i podijelila ga deci dok je još vruć, on bi se sa svojim parčetom sklanjao na tavan kuće. Tamo je od još toplog tijesta pravio razne ljudske i životinjske figure. Jednom prilikom, dok ga je majka grdila zbog toga, kralj Nikola koji bješe u blizini joj reče: „Ne grdi Anđe tog djetića, ima on zlatne ruke i ko zna, možda će jednog dana postati veliki umjetnik i svijetom proslavit ime

crnogorsko“. Nikola Petrović je bio u pravu. Vrlo brzo je mladi Janko prevazišao okvire tadašnjeg crnogorskog školstva, pa je potragu za znanjem i umjetnošću nastavio usavršavanjem i školovanjem u Italiji, Francuskoj i Austriji, đe je na visokoj bečkoj akademiji završio vajarstvo.

Janko Brajović se 1910. godine vjenčao sa Vasiljkom Kokošević, rođenom 1891. godine, koja je bila porijeklom Grkinja. Sa njom je imao dvoje dece, sina Nikolu koji se rodio 1912. godine i kćer Senku koja je na svijet došla dvije godine kasnije.

U Prvom balkanskom ratu Brajović je jedva preživio nakon teškog ranjavanja tokom borbi na Bardanjoletu na skadarskom frontu. Oporavio se poslije nekoliko operacija i šestomjesečnog bolničkog liječenja. Tokom Prvog svjetskog rata bio je prvo u štabu Princa Petra, a kasnije u štabu kralja Nikole, sa kojim je, nakon vojnog poraza crnogorske vojske od Austrougarske, otišao preko Albanije i Italije, u Francusku u egzil. Jankov odlazak teško je podnijela njegova supruga, čija se porodica u to vrijeme nalazila u Grčkoj. Mlada žena, ganuta tugom zbog odlaska svog supruga, ubrzo se razboljela i umrla 1917. godine. Nastupio je težak period za njegovu decu od 5 i 7 godina, uјčevina im je bila u Grčkoj, a stričevi rasijani po zemlji i inostranstvu.

Nakon kraćeg boravka u Francuskoj i obilaska nekoliko evropskih zemalja, Janko Brajović je odlučio da otputuje za Ameriku, smatrajući da je tamo moguće naći rješenje za komplikovanu političku situaciju u kojoj se nalazila Kraljevina Crna Gora nakon vojne kapitulacije i okupacije zemlje tokom i reokupacije nakon završetka Prvog svjetskog rata. U Americi je ostao tri godine, sarađujući sa crnogorskom patriotskom emigracijom. Bio je veoma aktivan po tom pitanju, pa su Crnogorci u SAD tražili od njega da bude njihov izaslanik na Mirovnoj konferenciji u Parizu, i da zastupa stav da nezavisna

Crna Gora ne treba da postane dio Jugoslavije. U početku se izdržavao radeći niskokvalifikovane poslove u Čikaškom umjetničkom institutu, a zatim je uz pomoć svog vajarskog umijeća zarađivao izradom bista, spomenika i drugih umjetničkih figura. U isto vrijeme, pokušavao je organizovati Odbor za pomoć crnogorskom narodu u otadžbini koji je bukvalno gladovao živeći u nesnosnom stanju okupacione torture. Na kraju svog prvog boravka u Americi objavio je u Detroitu brošuru *Glas Crne Gore*² koja je imala karakter programskog okvira djelovanja crnogorske emigracije lojalne dvoru i vladi u egzilu. Nakon neuspjele Božićne pobune u Crnoj Gori Janko Brajović se vratio iz Amerike u Evropu, djelujući na relaciji Francuska – Italija – Velika Britanija.

Božićni ustanak crnogorskog naroda, podignut 6. januara 1919. po novom, ili 24. decembra 1918. godine, po starom kalendaru, dakle, na Badnje veče, imao je za cilj da se ponište odluke tzv. Podgoričke skupštine, od 26. novembra 1918. godine o nelegalnom i nelegitimnom prisajedinjenju Crne Gore Srbiji; da se Crna Gora oslobodi faktičke vojne okupacije srpske vojske; da se odbrani i afirmiše crnogorska državna nezavisnost i da Crna Gora kao punopravan i ravnopravan državno-pravni subjekt stupi u jugoslovensku konfederaciju. Crnogorski januarski ustanak 1919. godine želio je skrenuti pažnju međunarodne javnosti i velikih sila uoči i tokom zasijedanja Versajske mirovne konferencije na crnogorsko pitanje, odnosno, htio je ukazati na to da crnogorski narod ne prihvata provedenu i nasilnim putem proklamovanu aneksiju Crne Gore od strane Srbije. Raspoloženje da Crna Gora stupi u novu jugoslovensku državu kao ravnopravan član i partner, imalo je većinsku podršku kod crnogorskog naroda, ali ono nije moglo biti plebiscitarno iskazano, jer je sila pobijedila pravo i pravdu. Zapravo, crnogorska državotvornost je izgubila rat zbog premoći okupacione oružane

² U originalu: Janko Brajovich, *The Voice of Montenegro*, Detroit, 1919.

sile Kraljevine Srbije i spoljnog faktora, odnosno, velikih sila, dominantno Francuske, ali indirektno i drugih saveznika, koji su prepustili Crnu Goru na milost i nemilost beogradskom osvajaču.³

Odnos italijanskih vlasti prema crnogorskoj emigraciji, nakon Podgoričke skupštine i neuspješne Božićne pobune, se počeo mijenjati. Ošetio je to u tom periodu i Janko Brajović koji je više puta hapšen u Italiji zbog svog političkog djelovanja i intriga koje su o njegovom radu širili srpski agenti. Brajović u jednom intervjuu 1930. godine kaže: „1919. počela je prva revolucija protiv Srbijanaca koji su okupirali Crnu Goru. Okrutne metode su preduzimane i oko tri hiljade Crnogoraca je moralo pobjeći u Italiju. Ali, na nesreću, premijer Niti i grof Sforza, tadašnji ministar vanjskih poslova, prodali su Crnu Goru Srbiji. Ja sam bio prvi koga su žrtvovali. Bio sam izručen zlom neprijatelju, i bačen u tamnicu u Beogradu, glavnom gradu Jugoslavije, đe sam proveo dvije godine zbog – velike izdaje. Živio sam na ljebu i vodi, spavajući na tvrdom podu. Uslovi u zatvoru su bili katastrofalni. Zatvor⁴ je bio jedan od najstarijih u Evropi, sagradili su ga Turci kada su prvi put došli u te krajeve. Na kraju, nakon velike patnje i muke, uspio sam da pobjegnem iz zatvora, uz pomoć mojih prijatelja, prije svega Radića, hrvatskog lidera koji je kasnije ubijen u beogradskom Parlamentu.“⁵

Nakon bjekstva iz beogradskog kazamata, Brajović se jedno vrijeme krio u Crnoj Gori odakle je, nakon što se oporavio,

³ Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, Tom I, str. 21, Cetinje, 2008.

⁴ Misli na Glavnjaču, zloglasnu zgradu u kojoj je od 1864. do 1953. godine bilo sjedište Uprave policije grada Beograda. U podrumu zgrade nalazio se zatvor, prevashodno za političke zatvorenike. Uslovi u Glavnjači su bili katastrofalni, spavalo ih je po 350 u ćeliji predviđenoj za 60-70 ljudi. Samo 1921. godine kroz ovaj zatvor je prošlo oko 15.000 ljudi.

⁵ *The Milwaukee Juornal*, 21. 07. 1930.

uspio da ode u Francusku. Narednih nekoliko godina intenzivno se posvetio vajarstvu stvarajući i živjeći na potezu Pariz – Beč – London. Brajovićev prvi umjetnički uspjeh dogodio se u Londonu, kulturna javnost se zainteresovala za njegovo stvaralaštvo nakon izlaganja mermerne figure Isusa Hrista od skoro 3 metra. Nemirni stvaralački duh ga je 1924. godine doveo ponovo u Sjedinjenje Američke Države đe je za kratko vrijeme modelirao nekoliko bisti istaknutih javnih ličnosti. Ubrzo se vratio u Evropu i u umjetničkim krugovima stekao reputaciju svjetskog vajara. On nastavlja svoje tridesetogodišnje lutanje od države do države, modelirajući skulpture velikog broja važnih ličnosti. U intervjuu koji je dao kanadskom novinaru Džeku Skotu kaže: „Ostavio sam barem po jednu statu na svakoj raskrsnici svijeta“.⁶ Do kraja života je putovao i stvarao širom zemaljske kugle, najčešće posjećujući metropole Evrope, Ševerne i Južne Amerike.

Francuski list *Moderna revija umjetnosti i života* opisao je vajara Janka Brajovića na sljedeći način: „Mučan je i buran bio život Janka Brajovića, jedinog vajara kojeg nam je, ako ne griješimo, do danas dala njegova malena otadžbina Crna Gora. I nije slučajno, čak ni s umjetničkog stanovišta, jedini čiji život želimo ukratko da opišemo, jer njegove životne peripetije nijesu bile bez uticaja na njegovo umjetničko djelo. Janko Brajović je prešao četrdesetu. U mladosti je živio u Italiji i tamo je počeo da se afirmiše u svom umjetničkom pozivu. Ali ubrzo je Balkan bio zahvaćen vatrom i, odgovarajući na zov urođenog atavizma jednog ratničkog naroda, mladi čovjek se pridružio vojsci starog kralja Nikole. Zatim je nastupila austrijska okupacija. Janko Brajović je uspio da pobjegne i nalazimo ga u Čikagu, đe radi najskromnije poslove da bi preživio. Po završetku rata, imenovan je kao delegat za Versajsku mirovnu konferenciju, ali nije u njoj učestvovao. Pripajanje Crne Gore Jugoslaviji duboko je

⁶ *Vancouver Sun*, Our Town by Jack Scott, 01. 12. 1947.

povrijedilo njegova patriotska osećanja što je on energično i pokazao, te sad živi u egzilu u Londonu. U svakom trenutku te iznenađujuće egzistencije, Janko Brajović je bio vajar. Ima za sobom pregršt veličanstvenih portreta najrazličitijih ličnosti, od kardinala Mersijea do hrvatskog patriote Radića, od engleskog učenjaka ser Ronalda Rosa do Musolinija, do ser Džona Laverija, R. A. i Nj. V. kraljice Aleksandre do indijanskog poglavice Jovlaša! Upravo se poglavičina bista nalazi u salonu Kraljevske akademije. Djelo je uistinu moćno, nervozno, izvanredne ekspresije. Razumljivo je da se ta gruba i muževna figura dopala divljem vojniku Crne Gore. Ali Janko Brajović umije povremeno da izvede i najskladnije i najnježnije forme kako svjedoči, na primjer, dražesna i savršeno skladna ženska bista isklesana u mermeru. Umjetnik prenosi materiji mnogo svog životnog žara, i može se reći da ako je Crna Gora iznjedrila samo jednog vajara, kvalitetom je umnogome nadoknadila manjak kvantiteta.⁷

Političko djelovanje u emigraciji

Janko Brajović je teško prihvatao i nije se mirio sa situacijom u kojoj je kralj Nikola sa vladom u egzilu u Francuskoj, crnogorska vojska u Italiji, a strane trupe u Crnoj Gori. Vjerujući da se rješenje za crnogorsko pitanje može naći na američkom kontinentu, otišao je u Sjedinjene Američke Države sa ciljem da svojim aktivnostima pomogne otadžbini u najtežim trenucima njenog viševjekovnog trajanja.

Dramatična situacija u Crnoj Gori, teror okupacionih trupa i glad stanovništva su bili povod Janku Brajoviću da pokuša da pronade način i formu djelovanja u cilju prikupljanja pomoći za svoj narod. U tom smislu on je krajem novembra 1918. godine

⁷ *La Revue Moderne des Arts et de la Vie*, 30. 07. 1933, br. 14, str. 15–16.

uputio pismo Freklinu K. Lejnu⁸, ministru unutrašnjih poslova Sjedinjenih Američkih Država sljedeće sadržine:

„Moj dragi gospodine sekretare, da li bih mogao ovim putem da zatražim od Vas, u ime mnogih napaćenih, nesrećnih ljudi u mojoj zemlji, Crnoj Gori, da mi date zvaničnu dozvolu kojom bi mi bilo dopušteno da apelujem na velikodušni narod Sjedinjenih Država i da ih zamolim da pokažu velikodušnost prema napaćenim ženama i deci Crne Gore i da ih spasu da ne umru od gladi. Ovom prilikom, takođe želim da Vam skrenem pažnju na činjenicu da deca Crne Gore, zbog toga što su pod neprijateljskom okupacijom, nijesu te sreće da prime pomoć od Sjedinjenih Država, pa su zbog toga izložena izuzetnim patnjama, dok je njihovo obrazovanje u potpunosti zapostavljeno. Moj cilj u naporima da oformim Odbor za pomoć je da posebno, pored ostalih potreba, podstaknemo njihovo obrazovanje. Sredstva koja budu prikupljena će biti povjerena organizaciji *Daria Ratna pomoć*, koja je spremna da potpomogne moj poduhvat. Da li bih takođe mogao da Vas zamolim, moj dragi gospodine sekretare, da ovo pismo smjesta pogledate i razmotrite? Zahvaljujem Vam na ljubaznosti. S punim poštovanjem, Janko Brajović, Vašington D.C. 27. novembar 1918.“⁹

Janko Brajović je 1919. godine u Detroitu objavio na engleskom jeziku brošuru političko programskog karaktera *Glas Crne Gore*, u originalu *The Voice of Montenegro*. Istoričar Šerbo Rastoder je 2004. godine u dvotomnoj studiji *Crna Gora u egzilu 1918-1925* objavio prevod Brajovićeve brošure, koju je

⁸ Frenklin K. Lejn (Franklin Knight Lane), (1864-1921), američki advokat i političar, državni sekretar unutrašnjih poslova u Vilsonovoj vladi 1913-1920. Tokom svojih sedam godina na tom mjestu Lejn je promovisao veću autonomiju za američke Indijance i podstakao razvoj na zapadu i Aljasci.

⁹ *Crna Gora i SAD u dokumentima Nacionalnog arhiva u Vašingtonu 1905-1918*, Istorijski institut Crne Gore, priredio Radoslav Raspopović, Podgorica, 2010.

naslovio *Programski okvir djelovanja Crnogoraca u SAD-u*. Prenosimo integralni prevod iz pomenute studije sa komentari-
ma autora u fusnotama.

U brošuri su objavljene i dvije mape. Jedna prikazuje tačan poredak i dispoziciju srbijanskih i crnogorskih snaga, na jednoj strani, i austrijskih, njemačkih i bugarskih, na drugoj, tragičnog ljeta 1915. godine, kada je Crna Gora podnijela najveće žrtve. Druga mapa u brošuri svjedoči o teritorijalnim pretenzijama zvanične Crne Gore. Naime, među emigrantskim krugovima bila je raširena teza da Crna Gora prvobitno treba da bude teritorijalno proširena, da se kao samostalan činilac pojavi na Konferenciji mira, koja bi verifikovala takvo proširenje, i da se tek potom raspravlja o njenom budućem statusu. Kada se govori o teritorijalnom proširenju, misli se na Skadar i okolinu, Boku Kotorsku i Hercegovinu. U tom će smislu i drugi dokumenti nastali pod okriljem emigrantske Crne Gore sadržavati navedene zahtjeve.

Ispovijest umjetnika i patriote

Prilikom boravka u Lisabonu, 1931. godine, Janko Brajović je dao intervju portugalskom časopisu *Reporter X*. Vajar nije puno govorio o umjetnosti i svojim djelima, već njegovo izlaganje odiše neutješnom čežnjom za svojom domovinom, Crnom Gorom. Naslov teksta je *Tragedija Crne Gore*, a u podnaslovu se najavljuje: „Senzacionalni intervju sa čuvenim crnogorskim vajarem Jankom Brajovićem koji putuje svijetom kao umjetnik i kao patriota.“

„... Bilo je 1924. godine kada sam posljednji put bio u zatvoru... Rekao je *posljednji put* zato što ... to nije bilo prvi put. Od kada su opljačkali moju otadžbinu; od kada su pucali na naš narod kroz prozor izdaje – rasipajući ga po cijelome svijetu kao neko ko oduva pepeo sa cigarete rasipajući ga po prsluku; od

kada su sile pustile da im se podsmijevaju u zapanjujućoj nepravdi zbog lukavstva pohlepne i imperijalističke Srbije – zbog čega se nijesam smirio niti jednog jedinog trenutka. To je kao onaj koji zna da je majka, ta slatka starica sa najvećom ljubavlju, živa oteta, zlostavljana, porobljena, bez ikakve druge nade do čovječje ljubavi sina koji kruži, u izvidnici na straži, uz očajnički i plemeniti bijes, oko zidina mjesta na kome se nalazi oteta starica. Poslednji put kada sam bio zatvoren, previše sam se približio posjedima tiranina ... Nalazio sam se u gotovo neutralnoj zoni ... Učestvovao sam na nekoj konferenciji da bih ispričao tim ljudima kakvo je bilo mučeništvo moje otadžbine. Na pola konferencije, u salu su upali srpski organi reda, priveli su me, odveli su me kod nekog generala koji me je ispitivao: - ‘Koja je Vaša nacionalnost?’ – ‘Crnogorska’ – odgovorio sam. A onaj drugi je tvrdio: ‘Crna Gora više ne postoji... Hoćete da kažete da ste Jugosloven, odnosno Srbin!’ - Ne! – pobunio sam se. - ‘Ja sam Crnogorac!’ – ‘Ali to je ludilo - biti državljanin zemlje koja se ugasila, biti podanik kralja koji je umro, biti rodoljub izgubljene bitke! Ako biste sutra, na svojim putovanjima, poželjeli pasoš - od koga ćete ga zatražiti?’

- Od svih konzulata, osim od srpskih, od zemlje koja je pokrala moju domovinu!

- A kojoj nacionalnosti izjavljujete da pripadate?

- Crnogorskoj.

- Ali svi konzuli će vam reći kao i ja da Crna Gora ne postoji i, u tom slučaju, šta ćete Vi reći?

- Da sam Crnogorac.

Ova moja tvrdoglavost, koja nije bila hir, koja nije značila književnost, ali koja je odražavala iskreno i jasno moje ubjeđenje, bacila je u očaj mog tamničara. Te noći sam, među žandarmima, otputovao za Beograd. Pitali su me, ironično, ali spremni da održe svoje obećanje, da li želim da prođem kroz Crnu Goru. ‘Ne! – potvrdio sam. – Neću se vratiti u svoju otadžbinu prije

nego što budu pokidani okovi koji je muče. To bi bilo previše okrutno za nju ... i za mene. Čeznja sagorjeva moju dušu, postavlja žar u mojim venama, ali ne želim da se tamo vratim i da je vidim porobljenu od tiranina – ja koji sam rođen i koji sam odrastao pod pozlaćenim suncem njene nezavisnosti, njene slobode, njene neukroćene i divljenja dostojne hrabrosti! Spakovali su me - spakovali je prava riječ – u jednu od masovnih grobnica živih ljudi koji su 12 lanaca rodoljuba koji se nijesu predali - Hrvati, Makedonci, Crnogorci, iz svih onih zemalja koje su nasilno pridružene imperijalističkim ambicijama Srbije i koji se bore za slobodu, ili barem sanjaju o slobodi, zato što je dovoljno samo ne udvarati se tiraninu da bi postali sumnjivi ... više od 15.000 ljudi pate u ovim zatvorima bez suđenja, bez istražnog postupka – a velika većina ima više od 10 godina! Prolazimo kroz Beograd, glavni grad Srbije, i tužno je vidjeti grad kao ovaj koji je gotovo napušten, pod pritiskom kontinuiranog straha: žandari na sve strane, tajna policija na svakom ćošku, bez svijetla na ulicama, opustošeni 'kafi' i kada nas neko lice špijunira, obavijeno je strahom ili bolom...

‘Bio sam privilegovani zatvorenik Nijesu me fizički mučili – što je razlog da im budem zahvalan! Ali nijesam mogao da spavam ... Noću i danju odzvanjali su krikovi koje su izvršitelji čupali iz drugih, u želji za fantastičnim priznanjima ili u morbidnom zadovoljstvu mržnje! I kada sam se, dvije godine kasnije, oslobodio i kada sam se vidio u staklima prvog izloga – nijesam se prepoznao. Bio sam težak 15 kilograma manje! Ličio sam na tuberana! Ali šta me je briga za patnje tijela, kada se uporede sa onima duše? ’

Janko Brajović je začutao. Nije visok – ali je jak, širokih ramena, brđanin kome aristokrati po klasi i po duhu nijesu atrofirali tradicionalnu snagu rase. Impresionira prije svega zbog glave – romantična glava bez pretjerivanja, duge, raščupane i svezane kose, američki brkovi, mala muva od ulja na platnu

iz XIX vijeka ...biće da ima oko 40 godina ... Crnogorac je iz te domovine romantičnih ratnika, nepobjedljivih patriota, mučenika bez moguće predaje. Pošto je osvojila nezavisnost prije više vjekova, Crna Gora je bila jedina balkanska zemlja koja nikada nije izgubila slobodu. Uvijek se borila u neprekidnoj bici protiv Turaka i protiv Austrijanaca - dok se jedni i drugi, zapanjeni hrabrošću pigmejca, nijesu predali sa divljenjem. To je bio srećan narod ... Janko Brajović, vajar jake i nepogrješive individualnosti, umjetnik koji daruje mermeru ojačanu muzičku inspiraciju mozgom punim plemstva, autor genijalnih radova koji su prouzrokovali pometnju u velikim intelektualnim centrima Evrope i Amerike, došao mi je preporučen od dva moja velika prijatelja iz Londona – dr Rampanji (Rampagni), italijanski ljekar, fanatik pravde i strastveni branilac crnogorske stvari, i Džon Čubranović¹⁰ (John Ciubranovich), još jedan mučenik prognan iz porobljene otadžbine.

– Kada biste znali kako smo bili srećni, u Crnoj Gori ... – nastavio je Janko Brajović, sa osmjehom, refleksom melanholije koji su surova životna iskustva učinili skeptičnim. Narod, intelektualci i kralj živjeli su kao jedna velika porodica. Nije bilo ni zločina, niti lopova, ni loše dece niti loših roditelja ... Kraljevska porodica – dobri kralj Nikola, pjesnik, dramski pisac, koji je prešao u vječnost zbog vrijednosti svojih djela – pošto je zalivao, on sam, cvijeće, šedio bi, u sumrak, u vrtu koji okružuje njegovu malu palatu na Cetinju, u društvu svoje supruge i princeza – jedna od njih je danas kraljica Italije! Seljaci bi prolazili pored ograde i pozdravili bi ga kao patrijarha; i kralj bi razgovarao sa njima, ispitivao ih, smijao se i zasmijavao ih ... U međuvremenu buknuo je Veliki Rat ... niko ne misli da napadne Crnu

¹⁰ Misli na Jovana-Jova Čubranovića, crnogorskog rodoljuba, novinara i publicistu, koji je u Velikoj Britaniji vodio propagandu za crnogorsku stvar i intenzivno sarađivao sa Komitetom za odbranu Crne Gore iz Dablina (Irska).

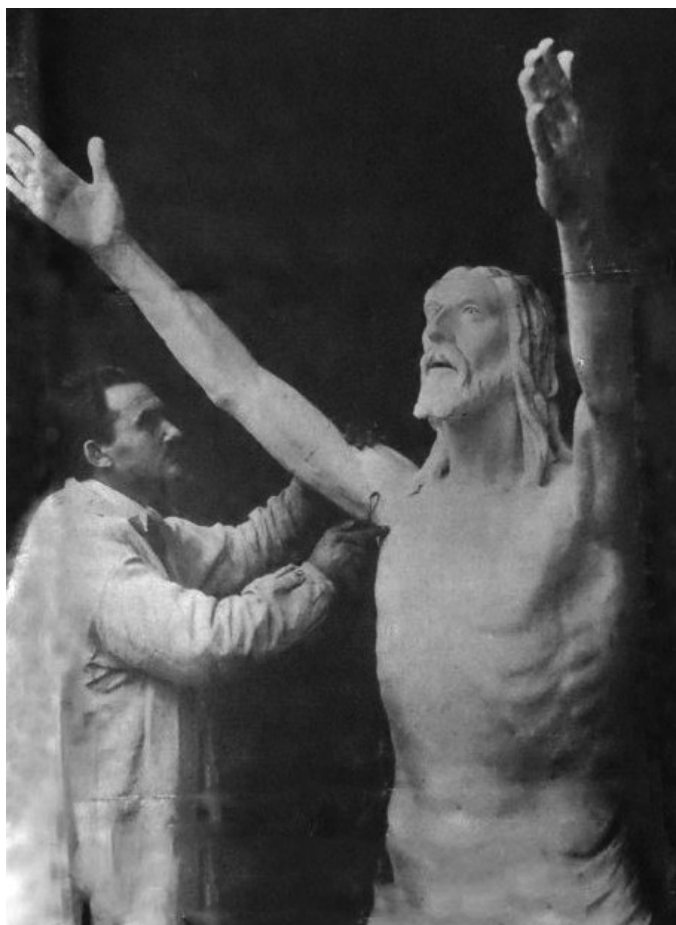
Goru; ali Crna Gora je ta koja, zbog romantičnog plemstva, ne želi da ostane skrštenih ruku pred napadom koji Austrija priprema u Srbiju. Kralj Nikola piše Kralju Petru govoreći mu da „juče kao i danas Crnogorci su uvijek bili na svojim časnim mjestima u odbrani svoje balkanske braće.“ Šta je bila naša vojska u poređenju sa granitnim cilindrom prusko-austrijske vojske? Šta nas je to bilo briga? Borili smo se – borili smo se do povlačenja Srba, jer oni su bili ti, a ne mi, koji su odstupili prvi! Moja porodica je pripadala Dvoru. Ja sam studirao vajarstvo u Rimu, po želji Kralja, budući da u Crnoj Gori nije bilo vajara, a njena istorija je bila prepuna slave dostojne besmrtnosti mermera. Nedavno sam se vratio iz Italije, oženio sam se, a u mom domu su procvjetale dvije bebe... Pratio sam Kralja ... Moja jadna žena ... Plakala je, ali nije htjela da me ometa u mojoj dužnosti! Ja sam vajar – i ta scena je ostala uklesana u mom srcu kao u crvenom kamenom bloku ... poljubio sam ih! Otputovao sam! Već je prošlo šesnaest godina! Ja ih nikada više nijesam poljubio niti ih vidio! Nikada više! Mene – nikada više nijesu puštili da uđem *nikada više* u moju domovinu!

Njih ... Vidite ... Moja jadna žena je umrla ubrzo nakon toga - kada su joj srpski žandari napali i zapalili kuću! O mojoj deci – gospodine, Vi ste otac i možete da sagledate moju bol – o mojoj deci nikada više nijesam imao nikakve vijesti ... Niko ne zna da mi kaže đe su ... šta su uradili sa njima. Moja pisma i pisma koja su mi napisali, uništio je crni kabinet u Beogradu! Moja jadna deca! Kada sam ih ostavio, bila su još u kolijevci ... Danas, jedan od njih – dječak – sigurno ima 18 godina; ona ... oko šesnaest! Kakav užas, kakvo gušenje podsjetiti se na njih i ne znati đe su, šta rade, zbog čega sve pate - niti kada ću ih ponovo sresti!“

Janko Brajović oblikovao je svoju masku u gipsu svoga mučeništva – i njegov osmijeh, koji mu pripada, ne pogoršava se niti se rasipa: i dalje ostaje, trzajući usne, kao kakav *tik*. I nastavlja: „Uvijek smo se borili! Kada se rat završio, kada je

vojska – koja je bila sav valjani crnogorski narod – i njihov Kralj, kada su htjeli da se vrate u otadžbinu, otadžbina je bila nestala! Srbija, srpski imperijalizam, je izmislio crnogorsku skupštinu ... koja je bila nenaseljena, u kojoj je narod, koji je bio odsutan u Velikoj bitci, joj se predao spuštenih ruku ... Ista laž je bila ponovljena sa Makedoncima, sa Hrvatima, sa svim narodima koje je srpski imperijalizam želio... Sile, polaskane licemjernim pozdravima sa naklonom Kralja Aleksandra, sinom ubice Kralja Milana i kraljice Drage, brat ubice nekoliko sluga u pijanim noćima, zbog čega je osuđen na kaznu doživotnog zatvora, ratifikovali su geografsku krađu. Kralj Nikola se pobunio i umro od tuge, sa 80 godina – 80 godina snage i muževnosti! Ostali smo mi – prognani i rasuti po svijetu Crnogorci, bez drugih sredstava do našeg lutajućeg siromaštva - uvijek se boreći, bez mogućeg odstupanja, za slobodu naše otadžbine. Toliko je mali, toliko slavan, toliko plemenit, toliko častan crnogorski narod! Kakvo zlo je on uradio međunarodnoj politici? Onda, zar mali narodi nemaju ista prava na život kao i veliki? Dakle, zar jedan zločin, učinjena nepravda jednom pigmejcu nije isto kao i onaj koji je učinjen na džinu – ili zakoni služe samo po dimenzijama žrtava, pa se kazne utvrđuju tek kada pređu određenu fizičku veličinu?“

„Ja, kao i mnogi Crnogorci, ne zaustavljam se, ne odmaram, ne odričem se! Pošto sam ja umjetnik, obilazim svijet vajajući moja poprsja, moje statue, i sa njima propagiram moju izmučenu otadžbinu. Ponudio sam Hrista - simbola pravde – Društvu naroda, novog Hrista, Hrista kao što nije do danas tumačen i da je to bila Crna Gora ta koja me je inspirisala. Na Kubi sam isklesao bistu Martija, Oslobodioca, koju sam podario vladi. U Kaliforniji sam uokvirio jednog indijanskog poglavicu, crvenokožca, roba sa čežnjom za slobodu ... U Americi sam prisustvovao i učestvovao u poznatoj obradi „Vesele udovice“. Zanimarili ste ovu *afetu*? Reći ću Vam ... Kao što znate, jedan

Vajar u ateljeu

od sinova Kralja Nikole, princ Danilo, bio je, kao i mnogi kraljevski nasljednici, kao što je to bio i Edvard VII, na primjer, stilizovani *parižanin*. Izgorio je u mladosti u Parizu. Restoran *Maksim's*, mjesto *randevua* velikih knjaževa, obožavao je to. Neki komediograf je napisao veseo pozorišni tekst, ali ne i uvrjedljiv, da bi Franc Lehar komponovao muziku za to djelo i na taj način od mladosti Danilove je rođena najpoznatija moderna opereta – „Vesela udovica“ ... To je bilo prije rata; mi smo bili

slobodni, poštovani i srećni – i nijesmo se zastideli zbog mašte ove operete. Ali evo, nedavno, „Metro“, jedan od kinematografskih *trustova* Holivuda, je iskoristio ovaj naslov da bi napravio, zahvaljujući srpskom novcu, film koji kleveta, u kojem se pojavljuje princ Danilo kao bludnik, brat kao kriminalac, a jadni Kralj Nikola i njegova supruga, najbolji i najčasniji vladari na svijetu, kao omražena i ponižavajuća karikatura. Svi Crnogorci razasuti po Zemaljskoj kugli protestovali su i uspjeli ne samo da „Metro“ plati pozamašnu naknadu, već i da takođe bude zabranjeno u cijelom svijetu prikazivanje ovog filma!

U svakoj zemlji, u svakom gradu u Americi kroz koji sam prošao, ostavio sam jedno svoje djelo u mermeru i ogorčenje u kolektivnoj duši zbog sramote koju je naša otadžbina pretrpjela! Po povratku u Evropu, iskrcao sam se u Londonu. Odmah su me okružili nekoliko diplomatskih predstavnika koji su mi ponudili hiljade funti, počasti, odlikovanja, ukoliko bih napustio svoju misiju i bio uključen u novo carstvo. „Vi ste mi ponudili novac ... Zbog čega bih ja to želio ako sam bogat jer se sa moje strane nalazi razlog? – odgovorio sam im ja.

– Ponudili su mi sve što im budem tražio, a ja im tražim samo jednu stvar, vrlo jednostavnu, a ja ću učiniti sve što god želite!

– A šta to Vi tražite?

– Molim za slobodu te zemlje – deteta, te zemlje starine što i jeste Crna Gora! – „Oni su odustali da me podmićuju – ali ja nijesam odustao od moje misije. Nikada ranije nijesam bio u Portugaliju. Govorili su mi o Vama i o Vašem fanatizmu za našu stvar. Ispričali su mi o epizodi u Parizu, o intervjuima koje ste imali sa Kraljem Nikolom i sa budućim Kraljem Aleksandrom, o sceni boksa koju ste imali sa srpskim novinarima, o ordenju koje Vam je Crna Gora podarila. Eto, to je razlog zbog čega sam došao u Portugaliju!“¹¹

¹¹ *Reporter X*, A tragedia de Montenegro, 15. 08. 1931.

Prijateljstvo sa generalom Frederikom Burnamom

Prijateljstvo Janka Brajovića i Kanadanina dr Frederika Burnama¹² trajalo je više od trideset godina. Upoznali su se u Crnoj Gori tokom Prvog svjetskog rata. Doktora Frederika Burnama, tada sa činom pukovnika, ratni raspored doveo je na Balkan. Kao šef humanitarne kanadske misije, zajedno sa suprugom Anom, organizovao je medicinsku službu preko koje je bolesnim i ranjenim borcima nesebično i neumorno pružao pomoć i svoje ljekarsko znanje.

Dr Frederik Burnam je u Crnu Goru stigao početkom 1915. godine i u bolnici u Pljevljima rukovodio je hiruškim odjeljenjem; tokom 1916. godine bio je ljekar ambulatnog voza broj 16 na zapadnom frontu; godine 1917. šef hiruškog odjeljenja vojne bolnice u Makedoniji; 1918. godine organizovao je fond kanadske vojne bolnice za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju. Kanadski humanitarci su, poslije završetka rata nastavili svoju misiju u Evropi. Fond za vojnu bolnicu za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju je čak i povećan, a novac je uplaćivan najviše u Vinipegu, ali i u ostalim gradovima Kanade. Dr Burnam je sa redom Bijelog krsta, sve do odlaska u Solun, organizovao vojnu britansku bolnicu u Pljevljima koja je medicinski pokrivala značajan dio zapadnog fronta.¹³ Od 1918. do 1920. godine bio je šef kanadske sanitetske misije u Ulcinju, a 1921. i 1922. godine radio je kao šef kanadske misije u Skadru.¹⁴

Kao ljekar i humanista Burnam je uporno, savjesno i časno vršio svoju misiju. Odlikovan je najvišim crnogorskim ordenima

¹² Frederik Burnam (Frederick William Elias Burnham, 1870-1955), kanadski doktor medicine, brigadni general britanske i počasni brigadni general crnogorske vojske.

¹³ Ian Carr & Robert E. Beamish, *Manitoba medicine: a brief history*, Winnipeg, 1999.

¹⁴ Muzej u Vankuveru (Museum of Vancouver).

među kojima su Danilov krst za nezavisnost, Medalja za hrabrost i Zlatna medalja za revnost, a kralj Nikola ga je na Cetinju unaprijedio u čin počasnog brigadnog generala crnogorske vojske. Posebnim ukazom je dobio i kraljevsku crnogorsku narodnu nošnju. Nakon završene misije na Balkanu i povratka u svoju rodnu Kanadu general Burnam, zajedno sa E. Korivo bivšim crnogorskim počasnim konzulom u Kvebeku i Arturom Peniom urednikom lista *Quebec Cronicle*, štampa članke u korist crnogorske stvari i pridružuje se kampanji za obnovu crnogorske državnosti koja se istovremeno vodila i u montrealskoj *Gazeti*. U tom vremenu upoznaje se sa istaknutim crnogorskim emigrantom Nikolom Petanovićem¹⁵, osnivačem i predsjednikom Odbora za suverenu i samostalnu Crnu Goru u San Francisku, i glavnim i odgovornim urednikom časopisa *Crnogorsko ogledalo* (Montenegrin Mirror). Nikola Petanović je, nakon što je posetio generala Burnama u termalnoj banji i ljetovalištu Halkion, objavio u San Francisku na engleskom jeziku brošuru od 8 stranica pod naslovom *Pošeta Božjoj zemlji* (*A Visit to God's Country*)¹⁶.

Janko Brajović je 1928. godine, prvi put, posetio generala Burnama u ljetovalištu Halkion, a on ga je, sa suprugom i delegacijom gradske vlasti, dočekaob obučen u crnogorsku narodnu nošnju. Gospođa Ana Burnam je, za tu priliku, na reveru okačila crnogorska odlikovanja. Crnogorski vajar i angažovani patriota je u banji ostao nekoliko mjeseci boraveći u hotelu *Halcyon hot*

¹⁵ Nikola Petanović (1892–1932) intelektualac, publicista, istaknuti emigrant i borac za crnogorsku nezavisnost. Rođen u Podgoru (Crmnica) sa 20 godina otišao za Ameriku gdje je ostao do kraja života. Godine 1927. pokreće časopis *Crnogorsko ogledalo* (Montenegrin Mirror) i u San Francisku osniva Odbor za suverenu i samostalnu Crnu Goru. Pjesnički nadimak mu je Najad (Naiad). Umro je u četrdesetoj godini u San Francisku, gdje je i sahranjen.

¹⁶ Tekst brošure preveden na crnogorski jezik objavljen je u monografiji: Nenad Stevović, *Frederik Burnam i Crna Gora*, Cetinje – Lovćenac, 2015.

springs. Visoko cijeneći zasluge svojih kanadskih prijatelja prema Crnoj Gori i njenom narodu, Janko Brajović je izvajao biste Frederika i Ane Burnam. Smatrao je, kao i većina angažovanih crnogorskih emigranata u Sjevernoj Americi, da biste treba dopremiti u Crnu Goru i postaviti na prijestonom Cetinju. Zbog političkih prilika u Crnoj Gori, a kasnije i vajareve iznenadne smrti, to se nikada nije dogodilo. Informaciju o bistama saopštava general Burnam u pismu upućenom Jankovom sinu, Nikoli Brajoviću 31. oktobra 1948. godine. Biste su stradale 1955. godine, kada je u požaru izgorio hotel u Halkionu i u njemu smrtno nastradao general Frederik Burnam.

U kanadskom listu *Vancouver Sun* u stalnoj rubrici „Naš grad“ novinar Džek Skot piše o odnosu Brajovića i Burnama: „Brajović je doputovao u ovaj dio svijeta 1928. godine zbog ljubavi prema poslu. Grupa njegovih crnogorskih prognanika u Engleskoj delegirali su ga da dođe u Kanadu i izrazi zahvalnost te male nacije generalu F. W. Burnamu iz Halkion Springsa. Burnam je bio zadužen u medicinskoj službi tokom vojnih otpora u Crnoj Gori i postao jedan od državnih heroja. Brajović je ne samo izrazio zahvalnost već je i napravio biste njega i njegove žene od razrađenog čelika i mermernog sjaja pored jezera. Skoro je planirao da posjeti Burnamove i da im kaže poslednje zbogom. Jer, do marta, barem, nada se, biće kod svoje kuće.“

Saradnju Janka Brajovića, Nikole Petanovića i generala Frederika Burnama pronalazimo i u pismu koje je Petanović uputio 22. juna 1928. godine dr Dejvidu Star Džordanu¹⁷, savjetniku i dugogodišnjem prvom čovjeku Stanford univerziteta u Kaliforniji, u kojem se navodi: „Poštovani gospodine, organizacija ‘Kanadski prijatelji slobode’, čiji je predsjednik general

¹⁷ Dejvid Star Džordan (David Starr Jordan, 1851–1931), američki ihtiolog, pedagog, eugeničar i mirovni aktivista. Bio je predsjednik Univerziteta Indiana od 1885. godine i predsjednik Univerziteta Stanford u periodu od 1891. do 1913. godine.

Burnam, unajmila je g. Janka Brajovića da izvaja kip kralja Nikole koji će se postaviti u San Remu, u Italiji. Očekujemo da će to biti jedan od značajnih svjetskih kipova, i dostojan spomenik Njegovom Veličanstvu kralju Nikoli. Lojalni građani Crne Gore će vjerovatno željeti da potpomognu u ovom odavanju pošte njihovom kralju i gospodaru. Ja sam ovlašćen da primam priloge za ovaj poduhvat, kao što će potvrditi kancelarija general Burnama, Banja Halkion, Jezera Erou, Britanska Kolumbija, Kanada. Svi prihodi biće namijenjeni isključivo za ovaj objekat. Velika je sreća da živi jedan veliki crnogorski vajar koji će izvajati ovo djelo koje će, prema našim namjerama, utelovljivati težnje naroda Crne Gore. Biće to spomenik kojim će se dičiti svi Crnogorci. S poštovanjem, Nikola P. Najad (P.S. Želeo bih da primim pismeno odobrenje od Vas koje će, bez sumnje, doprineti uspjehu ovog poduhvata.)¹⁸

Smrt Janka Brajovića

Posljednji period svog života Janko Brajović je proveo u kanadskom gradu Vankuveru, đe je doputovao avgusta mjeseca 1947. godine u pratnji svog prijatelja brigadnog generala Frederika Burnama, po čijoj preporuci se smjestio u hotelu *Grouvnor*. Njegov dolazak poklopio se sa smrću gradonačelnika Vankuvera Geri Mekgira, pa su ga predstavnici gradske vlasti kontaktirali sa predlogom da napravi spomenik preminulom gradonačelniku. Zbog nepredviđenih poteškoća dogovoreni termin postavljanja spomenika se odužio. Bista je na misteriozan način nestala iz livnice u Njujorku, i pronađena je nekoliko mjeseci kasnije. Janko Brajović je planirao da nakon svečanog otkrivanja biste otputuje za Crnu Goru i poslije tri decenije emigracije zagrli svoju familiju. Sa nestrpljenjem je očekivao dopremanje svog posljednjeg umjetničkog djela iz livnice u Njujorku. Na žalost nije ga dočekao.

¹⁸ *Stanford University*, California

Janko Brajović je od srčanog udara umro u svojoj sobi u van-kuverskom hotelu *Grouvnor* u nedjelju 8. februara 1948. godine. Tri dana ranije ošetio je bol u grudima, 6. februara ga je pregledao dr Kirkpatrik, a dva dana kasnije u svojoj sobi nepomično u krevetu ga je pronašla sobarica. Ubrzo je stigao dr Burvel koji je konstatovao smrt. Vlasnik hotela E. G. Bejns je odmah obavijestio Jovana Radomana iz Ambasade Jugoslavije u Vašingtonu, čiju adresu je pronašao u radnom stolu preminulog Brajovića. Takođe, obavijestio je Nikolu Kopajtića jugoslovenskog konzula u Otavi i Frederika Burnama brigadnog generala i vajarevog velikog prijatelja u termalnoj banji Halkion u Britanskoj Kolumbiji. Osvjedočeni prijatelj Crne Gore Frederik Burnam je istoga dana uzvratio telegramom iskazavši želju da se tijelo Janka Brajovića pokopa u Halkon Hot Springsu u ljetovalištu u kojem je on vlasnik termalne banje i da je Brajović u dva navrata boravio nekoliko mjeseci. Burnam se ponudio da snosi sve troškove pogreba i da Brajović bude sahranjen u posebnoj grobnici pored kapele.

Tri dana kasnije, 11. februara 1948. godine, Bejns je uputio pismo generalu Burnamu u kojem između ostalog navodi: „Poštovani gospodine generale, pretpostavljam da ste primili našu depešu¹⁹ koju smo Vam upravo poslali sa podacima u vezi sa pogrebom g. Brajovića, i jako mi je žao što je trajalo tako dugo da se obave formalnosti: međutim, morali smo se obraćati ljudima iz policije, bolničkom službeniku za sudsku medicinu, upravniku bolnice, direktoru Pogrebnog zavoda i jednom broju jugoslovenskih i drugih prijatelja, kao i zvaničnicima te zemlje u Vašingtonu i Otavi. Neki od nas su organizovali da se posmrtni ostaci sahrane u Halkionu, ali je onda došao g. Niko Kopajtić, ovdašnji konzul Jugoslavije, sa još nekim osobama, te je odlu-

¹⁹ Telegram E. G. Bejnsa od 11. 02. 1948, kojim obavještava Frederika Burnama da će 12. februara 1948. biti izvršena kremacija tijela Janka Brajovića.

čeno se tijelo kremira, a da g. Kopajtić maja ove godine odnese pepeo u domovinu, s čim su se, izgleda, svi složili. Janko Brajović je, kao što znate, došao ovamo avgusta prošle godine, baš kad je preminuo naš gradonačelnik, Geri Mekgir, pa smo g. Taunli, arhitekta naše Gradske kuće i ja smatrali da je to odlična prilika da se naruči spomenik. Brajović je onda izjavio da će cijena iznositi između četiri i pet hiljada dolara, a mi smo pristali, smatrajući da neće biti problema da se prikupi toliki iznos za tako značajan kip. Rečeno nam je da će posao trajati dva mjeseca, međutim, zbog nepredviđenih poteškoća se posao odužio, a g. Brajović se nadao da će se mnogo ranije vratiti kući i veoma se zabrinuo; iako je inače bio jedar, zdrav i snažan čovjek, posljednje dvije nedelje je obolio na srce. Kod ljekara je otišao samo jednom, i odmah nastavio da radi, provodeći na poslu većinu vremena, mada je posljednja tri dana ošeoćao bolove u grudnom košu. Svi smo se strašno zaprepastili kad je u nedelju ujutro pronađen mrtav. Onda ga je odnijela policija, a sve njegove lične stvari se nalaze kod službenika Odjeljenja sudske medicine i načelnika Opšte bolnice.“²⁰

Jugoslovenska ambasada u SAD²¹ je intervenisala i preuzela cijelu stvar u vezi pogreba Janka Brajovića u svoje ruke. Odlučeno je da se tijelo kremira i da se urna sa njegovim pepelom kasnije dopremi u Crnu Goru. Od ambasade u Vašingtonu zadatak da sprovede cijelu operaciju dobio je Nikola Kopajtić jugoslovenski konzul u Otavi²². Kremacija tijela Janka Brajovića²³

²⁰ Pismo E. G. Bejnsa brigadnom generalu Frederiku Burnamu, 11. 02. 1948.

²¹ Ambasador Jugoslavije u SAD sa sjedištem u Vašingtonu, od jula 1946, pune četiri godine, bio je Sava Kosanović, predratni političar i demokrata, koji je rat proveo u SAD i odatle pomagao oslobodilački pokret.

²² Jugoslovensko poslanstvo u Kanadi se nalazilo u Otavi na adresi: Yugoslav Legation, 259 Daly Street, Ottawa, Canada.

²³ Vankuverski krematorijum, Potvrda o kremaciji, 15. 06. 1948.

je urađena četiri dana nakon njegove smrti, 12. februara 1948. godine u vankuverskom krematorijumu.

Istoga dana kada je Janko Brajović preminuo, 8. februara 1948. godine, Ministarstvo spoljnih poslova FNR Jugoslavije depešom broj 54420 izvijestilo je o tragičnom događaju vajarevog sina Nikolu Brajovića koji je živio na Cetinju. Bilo je to veliko iznenađenje za Nikolu koji je samo sedmicu dana ranije od oca dobio pismo u kojem ga obavještava da će u martu doći kući. Nikola Brajović je od generala Petra Lompara, koji je takođe živio na Cetinju, saznao da je njegov pokojni otac bio veliki prijatelj sa generalom Frederikom Burnamom. Dobivši od generala Lompara adresu generala Burnama, Nikola Brajović mu je šest dana nakon očeve smrti, 14. februara 1948, uputio pismo sa molbom da dobije više pojedinosti o iznenadnoj smrti svog roditelja. Frederik Burnam je tri nedelje kasnije, 8. marta 1948. godine, odgovorio pismom koje je adresirao na Nikolu i Senku Brajović. U pismo se između ostalog navodi: „Vijest o smrti Vašeg dragog oca došla je kao veliki udar. Kada je ovamo došao bio je u odličnom zdravlju i mi smo namjeravali da pošetimo Crnu Goru. On je stanovao u hotelu *Grouvnor* u Vankuveru i zadnje noći učinjelo se da je otišao na spavanje u dobrom zdravlju, a šutradan su ga našli mrtvog. Vijest se pronijela o tome i ja sam poslao telegram da se tijelo zadrži radi pokopa u Halkon Hot Springs. Međutim, jugoslovenska ambasada je posredovala i preuzela stvar na sebe odlučivši da tijelo spali i kasnije da njegov pepeo pošalje za Crnu Goru. Vaš otac je za svoj zadnji rad primio 5.000 dolara u Vankuveru, pa se ovaj iznos kao i ostatak drugog novca nalazi kod jugoslovenskih vlasti. Vlasnik hotela *Grouvnor* bio je veliki prijatelj Vašeg oca i ovaj čudan slučaj na njega je jako djelovao, kao što je djelovao i na ostale njegove prijatelje... Vaš je otac mnogo želio da vidi svoju decu, i njegova je želja bila da se vrati u Crnu Goru.“²⁴

²⁴ Pismo Frederika Burnama upućeno Nikoli i Senki Brajović, 08. 03. 1948.

Jovan Radoman službenik Ambasade Jugoslavije u Vašingtonu, povodom smrti crnogorskog vajara, objavio je u iseljeničkom listu *Slobodna riječ* tekst pod naslovom *U spomen Janku Brajoviću*²⁵: „Na obali Tihog okeana, u gradu Vankuveru, Britiš Kolumbija, Kanada, početkom februara ove godine, preminuo je Janko Brajović, vajar. Rođen u Crnoj Gori u poznatoj i čestitoj porodici Brajović, Janko je vrlo mlad napustio svoju otadžbinu i pošao u tražnji bolje budućnosti. Gotovo cio svoj odrasli vijek proveo je u inostranstvu. Sada mu je bilo 60 godina, ali ih nije pokazivao. Izgledao je zdrav, snažan, sazdan – kao otklesan od surih lovcenskih litica. Janko se mlad odao vajarskoj umjetnosti, koju je neko vrijeme studirao u Beču. Ne bi se moglo reći da je bio drugi Mikelandelo, ali bez sumnje, oni kojima su njegovi radovi poznati složiće se u tome da je bio umjetnik jakog zamaha. Jedan od prvih radova koji je skrenuo pažnju umjetničkih krugova svijeta bila je njegova statua Hrista. Elmor Filpat, dopisnik lista ‘Vankuver San’ kaže: ‘To je najljepše i najizrazitije lice Hrista koje sam ikad igdje vidio. Prsi su izvanredne. Devet noga visoki kip stoji rukama naprijed ispruženim. Reklo bi se da je pogled upola okrenut k nebu u molitvi, a da u isto vrijeme gleda pred sobom nepreglednu masu ljudstva, kojoj kao da govori: ‘Dodite k meni vi koji stradate’. Ako sam ikada vidio kameni kip koji govori, to je ovaj.“ Dobar dio svojih radova Janko je modelirao u Londonu, ali je dugo putovao po Evropi, kao i po Sjevernoj i Južnoj Americi. Oko 1920. godine sreli smo se u Rimu, da se 10 godina kasnije nađemo u Los Anđelesu, Kalifornija, a nakon još 15 i više godina u Vašingtonu. Životni put Janka Brajovića nije bio posut ružama. Naprotiv, bio je trnovit. Mjestimice veoma trnovit. To je bila kroz vjekove sudbina mnogih umjetnika. Nije ga suminula ni beogradska Glavnjača kralja Aleksandra, među čijim negostoljubivim zidinama, nakon Prvog svjetskog rata, proveo je blizu dvije godine, jer se nije htio

²⁵ *Slobodna riječ*, Pittsburg, 13. 03. 1948.

pokoriti ondašnjem režimu, ni složiti sa načinom na koji je Crna Gora bila tretirana. Mada je, možda, nekada modelirao i neku ličnost sa čijim se idejama nije slagao, Janko, u čijim je prsima uvijek tinjao onaj revolucionarni duh crnogorskog gorštaka, tražio je, kadgod je to bilo moguće, za svoje umjetničke objekte revolucionare raznih naroda. Jedan od najljepših, možda najljepši njegov rad, je kip čuvenog kubanskog revolucionara Hoze Martia, koji se nalazi izložen u zgradi kubanske narodne skupštine u Havani, glavnom gradu republike Kube. A, glavni grad Paname, prijestonice republike istoga imena, krasi Jankova kolosalna statua panamskog patriote i revolucionara Luisa. U Meksiku, on, nepoznati stranac iz daleke i malene Crne Gore, javnim konkursom dobija da izradi spomenik pok. generala Alvara Obregona, bivšeg predsjednika Meksika i pripadnika revolucionarne narodne stranke. Veoma je cijenjeno njegovo poprsje indijanskog šefa Jolaće iz države Vašington, koje se, kako čujem, nalazi u Engleskoj u akademiji lijepih umjetnosti u Londonu. Njegov potonji rad bio je kip skoro preminulog predsjednika opštine Vankuver, Đeri Mak Gir-a, koji ubrzo ima biti svečano izložen u vankuverskom varoškom domu. Svoju užu otadžbinu Crnu Goru volio je zanesenošću koja je prelazila u fanatizam. Na podnožjima njegovih mnogobrojnih radova, rasejanih po dva kontinenta, naći ćete uklesano: Janko Brajović – crnogorski vajar. Sa novim poredkom u Jugoslaviji potpuno se slagao. Naročito je bio zadovoljan što je Crna Gora, zahvaljujući najboljoj omladini koju je ona ikada imala, dobila, napokon, dostojno mjesto u jugoslovenskoj zajednici, koje joj s pravom pripada. Nakon svečanosti u Vankuveru, Janko je namjeravao otputovati za Crnu Goru. Idem da ostavim svoje kosti u staroj otadžbini – rekao je tu skoro u razgovoru sa dopisnikom lista Vankuver San. Ambicija njegovog života bila je da na Cetinju u mermeru ovjekovječi heroje Gorskog vijenca. Pritom, namjeravao je pokupiti svoje radove, koje bi bilo moguće pokupiti, i odnijeti na dar svome narodu. No,

tako se nije htjelo. Njegovo srce ga je naprasno i prije vremena izdalo. Neka je slava i vječni pomen Janku Brajoviću! Jovan Radoman, Vašington, D.K.“

Blizu trideset godina poznanstva sa crnogorskim vajarom, emigrantom i patriotom ostavilo je jak utisak na diplomatu Jovana P. Radomana, koji je po povratku u Jugoslaviju osam godina kasnije u podgoričkoj Pobjedi²⁶ objavio identičan tekst sa dodatkom nekoliko informacija.

Tekst novinara Elmora Filpata, koji u svom članku spominje Jovan Radoman, posljednji je intervju koji je dao Janko Brajović. Razgovor sa njim je obavljen dan prije, a članak je objavljen dan nakon njegove smrti. Autor konstatuje da je Janko Brajović jedan od najvećih svjetskih vajara, da se uskoro vraća u svoju postojbinu Crnu Goru i da tamo nosi i statuu Isusa Hrista koju vajar naziva „Simbol mira“. Statua se u tom trenutku nalazila u Parizu, đe je poslata nakon izložbe u Engleskoj. U kolumni se između ostalog navodi i da Janko Brajović „očekuje da će čitav svoj život raditi kao vajar za preporođenu federaciju južnih slovena, u kojoj su Crnogorci voljni partneri“.²⁷

Konzul jugoslovenskog poslanstva u glavnom gradu Kanade Otavi (Ottawa) Nikola Kopajtić uputio je 2. marta 1948. godine iz Vankuvera pismo Jankovom sinu, Nikoli Brajoviću koji je živio na Cetinju. Kopajtić u pismu navodi da je vajar Janko Brajović želio da se vrati u svoju rodnu Crnu Goru koju je žarko volio i između ostalog piše: „I baš zato što je izjavio javno da želi da svoje stare kosti ostavi u svojoj Crnoj Gori, mi smo tu njegovu želju ispunili i njegovo tijelo nijesmo ovdje pokopali, već ga po dogovoru kremirali i njegov pepeo biti će otpremljen sa prvom grupom povratnika, koja napušta Kanadu negdje u maju mjesecu. Meni je naloženo da budem za to odgovoran, jer se i sam vraćam, te budite uvjereni da ću svoju dužnost časno

²⁶ *Pobjeda*, Jovan P. Radoman: Vajar Janko Brajović, 22. 04. 1956.

²⁷ *Vancouver Sun*, Elmore Philpott: Yanko Brayovitch, 09. 02. 1948.

izvršiti. Mi dolazimo sa parobrodom Radnikom, te ćete biti tačno obaviješteni, kada isti ima pristati u koju našu Jugoslovensku luku.“²⁸ Kopajtić je u pismu priložio i isječak iz *Novosti*, iseljeničkih novina iz Toronta, koje su 24. februara 1948. godine objavile tekst pod naslovom *Umro vajar Janko Brajović*. U tekstu se pored biografskih podataka navodi da se jedno od naznačajnijih Brajovićevih djela nalazi u Parizu i da ga je vajar nazvao „Simbol mira“. To djelo je namjeravao predati vladi Jugoslavije, koja bi isto, u ime svog naroda, poklonila Ujedinjenim nacijama u Njujorku, kao simbol mira. U tekstu se naglašava umjetnikova ljubav prema svojoj domovini i javno iskazana želja da joj se vrati. Konstatuje se: „on se rodio kao Crnogorac i kao takav je umro“ i završava informacijom da je na njegov odar položen vijenac od jugoslovenskog poslanstva u Otavi, kao i od Vijeća KJS u Vankuveru.

Nikola Brajović je odgovorio Kopajtiću pismom od 24. aprila 1948. godine i u njemu između ostalog navodi: „Ja Vam ne mogu platiti trud, ali kao prijatelja i čovjeka, koji nosi zadnji spomen našeg dragog roditelja, hoću sa automobilom da Vas susretnem u onoj luci u kojoj će naš parobrod Radnik pristići, pa Vas molim da me obavijestite najhitnijim putem, gdje ćete se iskrcati, ili u Splitu ili u Gružu. Gdje god se iskricali ja ću sa autom doći da Vas susretnem, jer ćemo kada primimo urnu održati naše uobičajeno crnogorsko pokajanje.“²⁹

U četvrtak, 8. jula 1948. godine na adresu Nikole Brajovića na Cetinju, Njegoševa 37, stigao je telegram od Nikole Kopajtića, kojim ga obavještava kada i će se iskrcati sa urnom njegovog oca. Telegram glasi: „Dolazim sa Radnikom na Rijeku u srijedu, urnu sa pepelom vašeg pok. oca nosim, dočekajte, Nikola Kopajtić“.³⁰

²⁸ Pismo Nikole Kopajtića upućeno Nikoli Brajoviću, 02. 3. 1948.

²⁹ Pismo Nikole Brajovića upućeno Nikoli Kopajtiću, 24. 04. 1948.

³⁰ Telegram Nikole Kopajtića upućen Nikoli Brajoviću, 08. 07. 1948.

Parobrod *Radnik* je u tom vremenu bilo jedino jugoslovensko prevozno sredstvo, kojim se iz Kanade moglo doputovati u Evropu. Nakon Drugog svjetskog rata milioni raseljenih ljudi su se željeli vratiti u svoje domove, ili im je trebalo omogućiti odlazak neđe drugo da bi započeli novi život. Evropska emigrantska organizacija organizovala je brodove koji će odraditi taj posao. U tu svrhu vlast novonastale komunističke Jugoslavije početkom 1947. godine kupuje parobrod *Radnik* koji je prevozio emigrante iz Ševerne Amerike, a znao je otploviti i do Australije. Brod je kupljen u San Francisku pod imenom CIPIKOFF, imao je 6665 BT, i dodijeljen je Jugoslavenskoj linijskoj plovidbi iz Rijeke. Bio je to parni trgovački brod koji je imao mušku i žensku spavaonicu sa po osamdeset ležajeva, zajedničku kupaonicu sa četiri tuša i četrdeset kada, te putnički salon i biblioteku. U teretnom prostoru prevozila se pomoć u hrani, odjeći, lijekovima, rezervnim djelovima i tehničkoj robi koju je slalo jugoslovensko iseljeništvo iz Kanade i Sjedinjenih američkih država. Brod je bio prepoznatljiv po velikom natpisu sa strofom iz pjesme „Ostajte ovdje“ pjesnika Alekse Šantića: „*Bolji su svoji i krševi goli / No cvijetna polja gdje se tuđin kreće*“. Parobrod *Radnik* je pod jugoslovenskom zastavom plovio nepunih 5 godina, rashodovan je 1952. godine zbog starosti i dotrajalosti.³¹

Nikola Brajović, koji je po profesiji bio vozač, od trenutka prijema tegrama imao je dovoljno vremena da se organizuje i automobilom krene za Rijeku, đe je u srijedu 14. jula 1948. godine od jugoslovenskog diplomate Nikole Kopajtića preuzeo urnu sa pepelom svog oca željno očekivanog više od tri decenije. Taj dan su se njih dvojica intenzivno družili, međusobno razmijenivši niz informacija o Jankovom burnom životu i iznenadnoj smrti.

Dva dana kasnije, 16. jula 1948. godine, urna Janka Brajovića je stigla na Cetinje. U stanu njegovog sina Nikole, u Njegoševoj

³¹ *Sušačka revija*, Rijeka, Hrvatska, 60/2007, Slavko Suzić, Emigrantski brod Partizanka

ulici, u prisustvu porodice i bliskih prijatelja organizovano je tradicionalno crnogorsko pokajanje. Međutim, sahrana nije obavljena. Nikola Brajović je urnu sa pepelom svog oca u stanu čuvao sve do smrti strica Savića, rođenog Jankovog brata, koji je takođe živio na Cetinju, u Šantićevoj ulici. Savić Brajović je umro 17. oktobra 1952. godine i prilikom ukopa u njegovu grobnicu je položena i urna sa posmrtnim ostacima Janka Brajovića.

Djela širom svijeta

Janko Brajović je, po svoj prilici, autor najstarije biste Petra II Petrovića Njegoša. Arheolog Predrag Malbaša ističe: „O Brajovićevom radu Njegoševog poprsja, koja se u ovom tekstu prezentuje, nema podataka u stručnoj literaturi, koja nam je bila dostupna. O postojanju biste saznajemo posredno na osnovu jedne razglednice koju je na Cetinju, svakako prije 1921. godine štampao atelje ‘Vujović’. Na razglednici je prikazano izduženo poprsje sa Njegoševim likom, urađeno na niskom postolju, i sa u reljefu ćirilničnim natpisom ‘Нером’. Na drugoj stani razglednice, osim podataka o izdavaču, navedno je i objašnjenje slike: ‘J. Brajović Petar II (Vladika Rade)’, napisano ćirilicom i latinićom, kao i povod štampanja razglednice, što omogućava njeno precizno datovanje. Ona je štampana povodom ‘Dječijeg dana’ koji se kako piše na razglednici, obilježavao 20. juna 1921. godine, pa je očigledno da je skulptura nastala prije ovog datuma, a sasvim sigurno prije 1916. godine, kada je Brajović napuštio Crnu Goru. Ovom radu Janka Brajovića, kasnije se gubi trag, ali se bez svake sumnje radi o, po nama, najranije poznatoj Njegoševoj skulpturi.“³²

Janko Brajović je više puta modelirao crnogorski kraljevski par. Poznate su biste kralja i kraljice, zatim statua Nikole I na

³² *Matica*, Cetinje – Podgorica, 55/2013, Predrag Malbaša, Spomenici Petru II Petroviću Njegošu.

konju i statua kraljice Milene u sedećem položaju. Tragična sudbina crnogorskog naroda tokom Velikog rata i gubitak državne nezavisnosti inspirisala je vajara da umjetnički prikaže napuštanje ognjišta velike grupe ljudi, koji simbolizuju sve slojeve crnogorskog društva, u formi reljefa, koji je nazvao *Zbjeg*.

Monumentalna statua Isusa Hrista, visoka 2 m i 70 cm, koju je krajem 1925. godine uradio u svom studiju u Noting Hilu³³ u Londonu, Janka Brajovića je uzdigla u sam vrh svjetske vajarske umjetnosti. Hristove ispružene ruke simbolizuju poziv i poruku čovječanstvu da budu njegovi prijatelji. Brajović nije koristio model za izradu skulpture. Objašnjavao je da prikaz glave, crte i izraz lica, torzo i položaj tijela predstavljaju njegov ideal i da on nije mogao pronaći čovjeka u Londonu, niti bilo će drugo, čija bi tjelesna konstitucija odgovarala njegovom poimanju Hrista. Prvih dana 1926. godine američka i britanska štampa je pisala o Brajovićevom djelu, pa tako *Šenektadi gazeta*³⁴ piše: „Kao simbol mira za kojim teži svijet, skoro 3 metra visoka figura Hrista od mermera je upavo završena od strane Janka Brajovića, rodом iz Crne Gore, i biće ponuđena Ligi Nacija za postavljanje na Balkanu. Ogromna statua napravljena je u Londonu i nalazi se u studiju u Noting Hilu dok se ne organizuje njen premještaj.“ Novinari su bili impresionirani brzinom kojom, posebno u kamenu, radi crnogorski vajar, navodeći da je za ono što on uradi u jednom danu, drugim skulptorima potrebno mjesec i više. Nakon izložbe u Londonu, statua koju je nazvao „Simbol mira“ dopremljena je u Pariz, đe je takođe privukla veliku pažnju kulturne javnosti. Brajović je posebno bio vezan za taj svoj rad i podržao je ideju pojedinih

³³ Noting Hil (Notting Hill), oblast u zapadnom dijelu Londona, gradska opština Kensington u kojoj se nalazi kraljevska palata. Poznat je po karnevalu koji se održava na ulicama kao i otvorenoj pijaci u ulici Portabelo Roud.

³⁴ *Schenectady NY Gazette*, H. K. Beywolds, Statue of Christ Is Peace Offering, 02. 01. 1926.

engleskih kulturnih i političkih asocijacija da statua Isusa Hrista treba da bude u vlasništvu i pod ingerencijom Lige naroda. Do realizacije te ideje nije došlo. Brajović je poslije Drugog svjetskog rata uspostavio dobre odnose sa novim jugoslovenskim vlastima. Namjeravao je da prilikom povratka u Crnu Goru sa sobom donese i statu u Isusa Hrista, sa ciljem da je Jugoslavija, kao simbol mira, pokloni Ujedinjenim nacijama u Njujorku.

Brajović je u Londonu, 1926. godine, modelirao bistu Ronalda Rosa³⁵, engleskog ljekara, entomologa i svjetski priznatog naučnika. Ronald Ros je dobitnik Nobelove nagrade 1902. godine za fiziologiju ili medicinu, zbog revolucionarnog doprinosa u proučavanju malarije i otkrića da malarija spada u grupu prenosivih bolesti. Njegovo otkriće postavilo je temelje za borbu protiv bolesti koja je odnijela bezbroj života. Danas u Velikoj Britaniji više Univerziteta i škola, kao i mnoge naučne institucije, nose ime ovog naučnika.

Poprsje indijanskog poglavice Jolaće iz države Vašington jedno je od najcjenjenijih djela Janka Brajovića. Prvi put predstavljena je javnosti na prestižnoj godišnjoj izložbi britanske Kraljevske akademije umjetnosti³⁶. Na zvaničnoj listi godišnjih radova te izložbe Brajovićev rad, po pisanju australijskog lista *Brizbejnski kurir*³⁷ je najavljen: „1696 – bista Crvenog indijanskog poglavice“. Poglavičina bista je izlivena u bronzi, djeluje uistinu moćno i izvanredne je ekspresije. Sada se nalazi u zbirci galerije Tejt³⁸ u

³⁵ Ronald Ross (1857–1932).

³⁶ Kraljevska Akademija umjetnosti (Royal Academy of Arts), umjetnička galerija u Londonu osnovana 1768. godine.

³⁷ *The Brisbane Courier*, Brizbejn, Australija, 24. 08. 1933.

³⁸ Tejt galerije (Tate gallery) su niz od četiri javne galerije u Ujedinjenom kraljevstvu koje se finansiraju iz državnog budžeta. To su: Tejt Britanija, Tejt Liverpul, Tejt sv. Ivs i Tejt Modern. Posljednja u nizu je otvorena galerija Tejt Modern, 2000. godine. Zgrada je veoma markantna i jedna od najposećenijih svjetskih galerija – u godini otvaranja posjetilo je 5,25 miliona ljudi.

Londonu. Posljednji put je bila javno izložena na čuvenoj izložbi „Glava uz glavu“ (Head to head) koja je održana u galeriji Tejt Modern od 19. aprila do 30. avgusta 2004. godine.

O značaju u kvalitetu vajarskog umijeća Janka Brajovića govori i činjenica da su njegovi radovi izlagani tri godine zaredom (1933, 1934. i 1935. godine)³⁹ na godišnjoj izložbi Kraljevske akademije umjetnosti u Londonu. Ta izložba je i dan danas sinonim za ono što se dešava u svijetu umjetnosti, najveća je i najpopularnija izložba u Velikoj Britaniji i jedna od najprestižnijih u svijetu.

Boravak u Londonu, u stvaralačkom smislu, bio je jako plodan period Brajovićevog života. Između ostalih napravio je skulpturu kraljice Aleksandre⁴⁰ i bistu velikog irskog slikara impresionizma Džona Leverija⁴¹, poznatog po sjajnim radovima portreta i ratnih prikaza.

Prestižna britanska antikvarnica iz tradicionalne grofovije Viltšir u svojoj ponudi posедуje izvanredan Brajovićev rad, ženski torzo isklesan od bijelog mermera u jednom komadu. Nepoznata devojka prikazana je sa glavom graciozno okrenutom i poluotvorenim očima kao u nekom pospanom sanjarenju. Unatoč neupitnom erotskom naboju skulpture, ona zrači velikim ošjećajem mira i kontemplacije. Osim ljepote i savršene vještine stvaranja, ovo poprsje čini posve jedinstvenim činjenica da predstavlja vrlo intimni Brajovićev rad, jer se radi o ženi u koju je bio zaljubljen i koja je skulpturu čuvala do svoje smrti, 1970. godine.⁴²

³⁹ *Pobjeda*, 22. 04. 1956.

⁴⁰ Kraljica Aleksandra od Danske (1844-1925), supruga kralja Edvarda VII i carica Indije, njihov sin je bio kralj Džordž V.

⁴¹ John Lavery (1856-1941), Irski slikar, rođen u Belfastu, studirao u Glazgovu i Parizu. U Prvom svjetskom ratu bio britanski oficijelni slikar, nakon rata dobio vitešku titulu i članstvo u Kraljevskoj akademiji.

⁴² Roy Precious - *Antiques & Fine Art*, Wiltshire, United Kingdom

Bista Hose Martija u Havani

Da Janko Brajović umije povremeno da izvede i najskladnije i najnježnije forme pisao je Francuski časopis *Moderna revija umjetnosti i života* objavljujući fotografiju⁴³ savršeno skladno isklesanog ženskog akta u mermeru.

U Havani, glavnom gradu Kube, u impresivnoj zgradi *El Capitolio*⁴⁴ u kojoj je sjedište Kubanske akademije nauka, nalazi se bista kubanskog revolucionara i nacionalnog korifeja Hose Martija⁴⁵, borca za slobodu Kube i sticanje nezavisnosti od

⁴³ *La Revue Moderne des Arts et de la Vie*, 30. 07. 1933, br. 14, str. 16.

⁴⁴ Zgrada podignuta 1929. godine po uzoru na Kapitol Hil u Vašingtonu, bila je sjedište kubanske vlade do revolucije 1959. godine.

⁴⁵ Hose Martí (Jose Martí 1853-1895), kubanski književnik, političar i revolucionar. Stručnjaci i istraživači još uvijek nijesu iscrpli njegova djela sabrana u 28 tomova, a još manje njegove političke ideje, koje i danas važe.

Španaca. Bistu u bijelom mermeru Janko Brajović je modelirao 1930. godine, kada je i postavljena u holu tada najmonumentalnije građevine na Kubi, završene godinu dana ranije.

Koliko su bile jake reference i kakav je bio njegov autoritet u vajarskom svijetu toga vremena govori i podatak da je Janko Brajović javnim konkursom vlade Meksika dobio ugovor da izradi spomenik generalu Alvaru Obregonu, bivšem predsjedniku Meksika i pripadniku revolucionarne narodne stranke. Za vrijeme svog boravka u toj državi izradio je i poprsje Hoze Mora del Rija⁴⁶ nadbiskupa katoličke crkve Meksika.

Jedno vrijeme Brajović je proveo i u Panami, najjužnijoj državi srednje Amerike, koja obuhvata dio kopnenog mosta spajajući Ševernu i Južnu Ameriku. Panama je bila zemlja liberalne demokratije kojom su vladali bogati trgovci i crnogorski vajar je tamo uradio nekoliko djela među kojima i bistu Luisa, panamskog revolucionara i borca za nezavisnost od Španije.

Crnogorski vajar bio je pozvan da u San Francisku napravi bistu tadašnjeg gradonačelnika Džejmsa Rolfa⁴⁷. Interesovanje za Brajovićev dolazak i rad na bisti bilo je veliko i svakodnevno praćeno preko lokalnih medija. Građani su ulazili u atelje i posmatrali njegov rad. Brajović i njegov crnogorski mentalitet (kratak fitilj) često su bili ometani komentarima i prekidima znatiželjnih posetilaca. Kada bi zaključao vrata, da u miru radi, posetioci su ulazili kroz prozor. Čitav San Francisco pratio je dan za danom sagu o Brajovićevom pokušaju da završi bistu. Džejms Rolf je kasnije postao guverner Kalifornije.⁴⁸

⁴⁶ *José Mora y del Río (1854-1928)*, doktor teologije i kanonskih zakona, nadbiskup meksičke arhiepiskopije.

⁴⁷ Džejms Rolf (*James Rolph, 1869-1934*), poznat kao „Sunčani Džim“ (Sunny Jim), američki političar, član Republikanske stranke. Gradonačelnik San Franciska 1912-1931, Guverner Kalifornije 1931-1934.

⁴⁸ *Vancouver Sun, Our Town* by Jack Scott, 01. 12. 1947.

Nakon skulpture republikanca Džejmsa Rolfa, Brajović je izradio bistu Kloda Bouersa⁴⁹ političara demokratske provenijencije iz Indijane. Američki historičar i diplomata je ovjekovječen u bronzi i njegova bista se nalazi na Univerzitetu Indijana. Stvaralački put ga je zatim doveo u Kaliforniju gdje je modelirao bistu Bihajmera, predsjednika Akademije muzike u Los Anđelosu, a nakon toga u Njujorku radi bistu američkom nadbiskupu Monsinjoru Patriku Šidviku.

Za vrijeme boravka u Vašingtonu, po kazivanju Jovana Radomana, Brajović je uradio bistu Nikole Tesle. Radoman navodi: „U Vašingtonu nema nijednog njegovog rada da je meni poznato. Radio je ovdje poprsje Nikole Tesle, ali je ono bilo naručeno od nekoga iz Los Anđelosa, i koliko je meni poznato plaćeno. Nalazi se u Los Anđelesu.“⁵⁰

Poznato je da je crnogorski vajar uradio bistu kardinala Mersijera⁵¹, i poprsje hrvatskog političara Stjepana Radića⁵², kojeg sa zahvalnošću spominje u nekoliko intervjuua kao osobu koja mu je pomogla prilikom bjekstva iz beogradskog zatvora.

U svojoj dugogodišnjoj umjetničkoj karijeri veliki broj radova je radio po narudžbini, pa tako i biste ličnosti sa čijim idejama

⁴⁹ Klod Bouers (Claude Gernade Bowers, 1878-1958), historičar, član Demokratske stranke, ambasador u Španiji (1933-1939) i ambasador u Čileu (1939-1953).

⁵⁰ Pismo Jovana Radomana upućeno iz Vašingtona Nikoli Brajoviću na Cetinju, 20. 11. 1948.

⁵¹ Désiré-Joseph Mercier (1851-1926), belgijski kardinal u Rimokatoličkoj crkvi i istaknuti naučnik. Bio je simbol otpora u Belgiji za vrijeme njemačke okupacije tokom Prvog svjetskog rata.

⁵² Stjepan Radić (1871-1928), hrvatski političar, književnik, prevodilac i publicista. Predsjednik Hrvatske seljačke stranke. Umro je 1928. godine od posljedica teškog ranjavanja u atentatu u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije kada je u njega pucao zastupnik Narodne radikalne stranke u parlamentu Puniša Račić.

se nije slagao. Jedan od njih je i Musolini, čiju bistu je uradio u periodu kada je italijanski političar u usponu, od kralja Vitoria Emanuela, dobio mandat da formira vladu. U singapurskom časopisu pronalazimo fotografiju Brajovića sa tom bustom.⁵³

Posljednji poznati rad Janka Brajovića, izložen u javnom prostoru, je bista Geri Mekgira⁵⁴ gradonačelnika kanadskog grada Vankuvera u Britanskoj Kolumbiji. Rad na bisti je završio u jesen 1947. godine, međutim, gipsani kalup koji je poslat u livnicu u Njujorku na izlivanje u bronzi jedno vrijeme je bio zagubljen, tako da vajar nije dočeka da vidi finalni izgled svog posljednjeg djela. Umro je prije nego što je bista stigla u Vankuver. Više od osam mjeseci nakon Brajovićeve smrti, svečano je otkriven njegov posljednji rad. Bilo je to 18. oktobra 1948. godine ispred Gradske kuće u Vankuveru uz prisustvo gradske vlasti, supruge i sina pokojnog gradonačelnika Geri Mekgira.⁵⁵

Porodica Janka Brajovića iz Crne Gore, interesovala se za eventualnu zaostavštinu i preostala umjetnička djela svog oca. U tom smislu imali su pisanu komunikaciju sa brigadnim generalom Frederikom Burnamom, direktorom i vlasnikom hotela *Grouvnor* u Vankuveru g-dinom Bejnsom, Jovanom Radomanom iz jugoslovenske ambasade u Vašingtonu, Nikolom Kopajtićem konzulom u Otavi i g-dinom Holom javnim administratorom u Vankuveru.

Jovan Radoman navodi: „...radova pokojnog Janka ima rasi-janih gotovo po cijelom svijetu. Gdje se tačno koji nalazi ne znam. Da ima nekoga ko ima volje i vremena da se za to za-uzme, vjerujem da bi se moglo realizirati. Ovako, ukoliko se tiče materijalne koristi, bojim se da je to umrlo sa Jankom... Pokojni Janko je činio čast i svojim i svom narodu.

⁵³ *The Straits Times*, Singapur, 23. 03. 1935.

⁵⁴ Gerry McGeer (1888–1947), kanadski populistički političar, član Liberalne stranke, advokat, 22-gi gradonačelnik Vankuvera.

⁵⁵ *The Vancouver News-Herald*, 19. 10. 1948.

Posljednji rad – gradonačelnik Vankuvera Gerry McGeer

Nedostajala mu je trgovačka vještina, što je obično slučaj sa Crnogorcima. Nije nikada znao dovoljno iskoristiti svoju umjetnost sa materijalne strane. No, to je sporedno, On je bio čestit čovjek i odličan umjetnik i vi se oboje sa vašim ocem možete s pravom ponositi.“⁵⁶

Frederik Burnam je imao informaciju da je jedan broj umjetničkih radova Janka Brajovića lagerovan u Parizu prije vajarove smrti. U pismu njegovom sinu na Cetinju navodi: „Volio bih da saznam kakva je sudbina njegovih sjajnih djela

⁵⁶ Pismo Jovana Radomana upućeno iz Vašingtona Nikoli Brajoviću na Cetinju, 20. 11. 1948.

koja su bila deponovana u Parizu. Ta djela bi bila dragocjena svakoj zemlji.“⁵⁷

Direktor hotela *Grouvnor* u Vankuveru, u kojem je stanovao i umro Janko Brajović, u pismu⁵⁸ upućenom Frederiku Burnamu objašnjava detalje nakon vajarove smrti i navodi: „Ošetili smo olakšanje u momentu kada je službenik iz suda, u Vankuveru, došao u hotel, i očigledno po instrukcijama srpskog konzula⁵⁹, provjerio sva finansijska stanja, i zatražio sva djela pokojnog da se pošalju u njegovu kancelariju u sudu. Spremačica, gospođa Bel, koja je i dalje radi kod nas, prikupila je sva djela i spakovala ih. Naš inženjer, Mek Manus, brinuo se o isporuci robe. Svi smo se složili da je sve bilo organizovano veoma dobro i bez problema.“

Šest decenija nakon smrti Janka Brajovića Crna Gora je obnovila svoju državnu nezavisnost uz značajnu podršku i crnogorskih iseljenika širom svijeta. Poseban pijetet zaslužuju odvažni čuvari nade u vaskrsnuće slobodne Crne Gore koji su živjeli i djelovali van njenih granica. Jedan od tih čuvara nade je bio crnogorski rodoljub i svjetski umjetnik Janko Brajović.

⁵⁷ Pismo Frederika Burnama upućeno iz Halkiona, Kanada, Nikoli i Senki Brajović na Cetinju, 31. 10. 1948.

⁵⁸ Pismo E. G. Bejnsa brigadnom generalu Frederiku Burnamu, 27. 06. 1951.

⁵⁹ Misli na jugoslovenskog konzula Nikolu Kopajtića